

תבניות אינטרטקסטואליות בסיפור 'בשעה אחת' ודרכי תפקודן

א. המספר נוכח סיפורו

סיפורו של עגנון 'בשעה אחת' לא זכה עד כה לתשומת לב ראויה בספרות ההערכה של יצירתו, חוץ מעיונו המצומצם של ש"ד גויטיין אשר אכן ציין: 'כמעט אין צורך להדגיש, שמאמר זה ביקש לפתוח פתח להערכת הסיפור, אך לא למצות ביאורו'.¹ סיפור זה נדפס לראשונה בשנת 1955² ונכלל לאחר מכן במהדורת אמונה ירון בספרו של עגנון 'עיר ומלואה'.³

לפי עדותו של עגנון עצמו משנת 1958, עלה בפניו לראשונה רעיון הסיפור באחד הימים של שנת תש"ח, ולדבריו: 'מאותו היום ואילך ראיתי את המעשה בצורות שונות ובגלגולים אין קץ. עד ששנה אחת, בט"ו באב, נשלמה צורתו'. לבסוף הועידו לקובץ סיפוריו על בוטשאטש עירו.⁴ אכן עקבות הגלגולים הפרסומיים הללו עדיין ניכרים בסיפור זה, שקיים בו מתח מתמיד בין כוונת עגנון לגולל סיפור עלילתי על מעשה שנתרחש בעירו ובין תיאורים הנלווים לו של תולדות העיר, כגון השרפה הגדולה שפקדה אותה וארחות החיים של תושביה; ועל הכול ביסודם של אותם תיאורים ובהשתלשלות סיפור המעשה מונחת תשתית טקסטואלית הניזונה מן הספרות התלמודית והמדרשית, המשמשת כוח מניע למתרחש ולמתואר.

כך מרמז כאן עגנון על רעיון תוכניתו המתקמת של כתיבת ספר כולל על בוטשאטש ותושביה היהודים, כפי שבאה לאחר מכן לידי ביטוי בספרו 'עיר ומלואה', רעיון שלא זכה לגבשו עד סופו. כוונה זו משתמעת בין השאר מדברי הסיום של הסיפור, שבו 'המספר' מבטיח לקהל קוראיו: 'ואם יזכני השם בחיים ויתן בי כח ומנוחת הנפש אספר כמה מעשים טובים, שטובים בישראל היו עושים בזמן שהיה הקדוש ברוך הוא טוב לישראל וישראל אהובים בעיני השם' (עמ' 588).

בסיפור 'בשעה אחת' בולט תפקידו של 'המספר' המרבה שיחה עם קוראיו, מלווה את מעשיהן והרהוריהן של דמויותיו ומפרשם על-פי דרכו לפני קוראיו. אין הוא כלל בגדר 'מספר יודע כול' הבוחן את המתרחש מתוך נקודת תצפית ערטילאית ולא מוגדרת, אלא הוא מצהיר על עצמו כעל אחד מבני המקום שבו מתקמת העלילה של סיפורו; נוהג הוא להזכיר מדי פעם בפעם את 'עירנו', כגון 'נוהגים היו בעירנו' (עמ' 558), ובבואו להציג לפני קוראיו את דיוקנו של אברהם דוד, הסוחר והלמדן, אביו של מנחם 'גיבורו' של הסיפור, הוא מעיד עליו: 'כאחד משלנו היה, [...] מעיסתה של ביטשאטש נילוש' (שם); הוא גם משלב בין השיטין את הרהוריו הנוגים עם חורבנה של בוטשאטש בעתות השואה: 'בזמן הזה שעירנו חרבה ואנו גולים וסורים, גלה כבוד מישראל' (עמ' 566).

'המספר מרחיב מדי פעם בפעם את הדיבור על דרכו הנרטיבית ומשתף את קהל נמעניו

בכוונותיו בנידון זה. הוא נוהג להביא לפנייהם הסברים על פשר החלטותיו: 'הואיל והזכרתי ענין שמה של שרה אזכיר ענין שמו של אברהם דוד' (עמ' 558). 'הזכרתי את הבן כלאחר יד, אחר כך אספר עליו בפרוטרוט' (עמ' 559). ולהלן: 'על אברהם דוד ועל שרה אשתו וכן על פרנסתם הרי סיפרתי. על מי לא סיפרתי, על הבן. על כן אני עוזב את אביו ואת אמו ומספר עליו' (שם). כן הוא פונה לקורא: 'אם אין אתה יודע הריני מגיד לך' (עמ' 560). נוכח המתח המסתמן בסיפורו בין קורותיהן של הדמויות ובוטשאטש עירן בעבר ובין המעשים המתרחשים בעליל לנגד עינינו, הוא מודיע לקוראיו: 'נסלק דעתנו ממה שהיה ונספר מה שיהיה' (עמ' 561). לעתים הוא פונה אל הקורא באורח אישי, במישרין: 'אם אתה רוצה הריני מיישב את הדבר'; 'ואם אתה רוצה אגיד לך' (עמ' 584).

עם זאת, 'המספר' משתף את קוראיו במאמציו הבלתי פוסקים לרסן ולבלום את יצר הדיגרסיביות השולט בו תוך כדי הפלגותיו המתמידות לצדדין, של אזכור קורותיה של קהילת בוטשאטש בעבר הרחוק והקרוב אגב ציון מעשי אישיה, אם מתוך הערכה כפשוטה ואם מתוך נימה מבודחת ואף עוקצנית. דיגרסיביות זו של עגנון שתי פנים לה – יש שהיא מסיחה את הדעת ממהלכו של הסיפור ויש שטמונים בה רמז או מקבילה אנלוגית כלפי המתרחש בעלילה העיקרית והעכשווית.⁵

תוך כדי מאמציו לבלום את נטייתו זו, מודיע 'המספר' לקוראיו על כוונתו: 'מניח אני שעיפים והגיונות שמעכבים את המעשים ואני מספר סדר המעשים, וכן פרטי פרטים, שמקיפים את המעשים (עמ' 584). כן הוא מנסה לצמצם את דבריו שבדרך אגב אם כי אינו מזלזל כלל בחשיבותם: 'לא זה ממה שאני בא לספר ולא זה המקום לספר כל זה, אבל האמת מצוותה בכל מקום ובכל זמן ובכל דבר' (עמ' 561). לעתים הוא פסקני ונחרץ יותר בהחלטתו, לאמר: 'ואין כאן המקום להאריך בזה' (עמ' 586).

בתחום הנטייה האנלוגית והדיגרסיבית הבולטת בסיפור 'בשעה אחת', נתייחדה המשימה שהוטלה על כמה מדמויותיו לספר במפורש או בסמוי בתוך סיפוריהן על מעשים שהיו בעירן ועל דברי רבותיהן, שמקופל בהם רמז שקוף למעמדו של מנחם, הבן הצעיר, מי שכבר הגיע, לפרקו, להערכתם, ועדיין לא נשא אשה. מלבד הרמזים הללו המבליטים את דוגמת הוריו של מנחם בן החמש-עשרה, אשר בגיל זה כבר נישאו והולידו בנים, מצויים כאן סיפורים נלווים המוסבים לכאורה על מעשי רבנים גדולי ישראל. ברוח זו מושמע באוזני הבן סיפורו של אביו על גדולת רבה של בראד, ליבוש תאומים, שכיהן כרב והוא עדיין בן שלוש-עשרה, ונהג 'כדין אדם גמור לכל דבר ואין צריך לומר שכבר היה נשוי' (עמ' 571). הוא הדין ברבי הירשלי, בן בנו של בעל 'ישועות יעקב', שנתמלאו לו שלוש-עשרה שנה והתחיל מחדש חידושי תורה. 'בו ביום שהתחיל מניח תפילין, בו ביום נתעטף בטלית, ואין עטיפת טלית אלא בנשואין' (עמ' 568, 571).

רמזים שקופים וגלויים יותר, המעודדים ואף משדלים את מנחם הצעיר לשאת אשה, נשמעים מפי השמש מאיר יונה, הנקרה לו ולאביו זה פעמיים בדרכם לכפר וממנו. הוא מסיח לכאורה לפי תומו על מעשים ואנשים, אך את עיקר סיפוריו ושיחותיו הוא מכוון בסופו של דבר לנושא המרכזי של הסיפור; מצורפים לו רמז על גבי רמז אשר לנישואיו הצפויים של מנחם, ואף מצביעים בעקיפין לקראת הבאות על מה שעתיד להתרחש בעולמו בעיצומו של אותו יום ממש.

ב. גורמי הזמן והמרחב בסיפור

הסיפור 'בשעה אחת' שרוי בסימן הרגישות אל הזמנים השונים והמתחלפים, ברשות היחיד וברשות הרבים כאחד. הרי מזה משקיפים בני הזוג בערגה אל ימי נעוריהם שעה שנישאו זה לזה, ומזה קיימת בהם הפלגה מודגשת הן לעבר הקמאי של ימי בית שני, הלא הם ימי ט"ו באב וימי חורבן הבית, והן לימי השרפה הגדולה שפקדה זה לא מכבר, בשנות השישים של המאה הי"ט, את העיר בוטשאטש. ט"ו באב הוא גם יום הולדתו של מנחם שמלאו לו ט"ו שנים, ומועד זה הוא שמהדק את הקשר בין שתי הרשויות הכרונולוגיות הללו. מעשה הקישור הזה נמסר בהתמדה הן מפי 'המספר' והן מפי דמויותיו עצמן.

המספר מצדו מקפיד להזכיר לקהל קוראיו את המנהג הקמאי הקדום של ט"ו באב לפנים בישראל, כפי שהוא צוין במסכת תענית, 'בזמן שהיו ישראלים שרויים על אדמתם'. הוא אף שוקד למסור את התיאור בלשון המקור ולשלבו ברצף הסיפור אגב כמה השמטות: 'כאותם הדברים ששנינו בסוף תענית, לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב וכיום הכפורים שבהם בנות ישראל וכו' יוצאות וחולות בכרמים וכו' ואומרות בחור שא נא עיניך וכו' (עמ' 564). והוא מוסיף בשולי ציטוט מקוטע זה: 'ולמדנו שם מי שאין לו אשה נפנה לשם וכן כל הענין'.

'המספר' שוקד להזכיר מחדש אותו מנהג של ימים קדומים גם בחוליה העלילתית הנוספת של השמחה שהיתה שרויה בעיר באותו יום של ט"ו באב, לרגל הנישואין הבלתי צפויים של מנחם והעמדת החופה בו ביום לאמר: 'שמחה גדולה היתה באותו יום, כמו ששנינו בסוף מסכת תענית לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב [...] וכו' עד סוף המשנה' (עמ' 565-566). הזמן המסוים של ט"ו באב מכתוב את מכלול ההרהורים של הדמויות, את מהלך ההתרחשות העלילתית שבסיפור ואף את פרשנותו של 'המספר' עצמו.

האזכורים הללו וכיוצא בהם של תיאור מנהג הנישואין בעבר (תענית א, י) מוסיפים משנה תוקף למתרחש בקרב עדת בני ישראל בהווה, וממחישים לכאורה את קיום הרציפות המתמדת בין עבר להווה בחיי עם ישראל לפי גרסת 'המספר' ודמויותיו כאחד.

הנתונים האקלימיים המייחדים את זמן התרחשותה של עלילת הסיפור מוגדרים הן מפי כמה מדמויותיו והן מפי 'המספר' עצמו, על-פי אבחנות מן העידן התלמודי כלפי טיב האקלים של חודש אב, של ימות הקיץ שבו, על אדמת גאליציה של בוטשאטש וסביביה. שרפתה של העיר בוטשאטש מקבילה במידה מסוימת לשרפתה של ירושלים.

כך מרגיע אברהם דוד את אשתו אשר לחום יום הקיץ העשוי להיחלש מעתה, לאחר שיחלוף יום ט"ו באב, לקראת הליכתו המתוכננת בלויית הבן: 'ולעניין חמה אמרו מחמשה עשר באב ואילך תשש כוחה של חמה' (עמ' 563), ודבריו מוסבים על דברי ר' אליעזר הגדול: 'כון שהגיע חמשה עשר באב תשש כוחה של חמה' (בבא בתרא קכא, ע"ב; מגילת תענית, ה).

המספר מוסיף ומביא את הגדרתם של בני העיר לפי מערכת האסוציאציות הרוחניות-היהדותיות המתלווה למראה הרקיע בחודש אב: 'אומרים היו בביטשאטש [...] מדמעותיהם של אראלים ומלאכים נזדככו השמים' (עמ' 572).

אף הערכת המרחק של מסלול ההליכה של האב ובנו מן העיר אל הכפר הסמוך נמדדת לפי

מושגי המרחב המעוגנים במסורת היהודית, של תחום שבת המשמש לכך קנה מידה מוסכם. וכך מעריכה האם יראת השמים את המרחק של אותה הליכה מתוכננת: 'כמה מכאן לפידלש, תחום שבת וחצי. תחום שבת וחצי לשם ותחום שבת וחצי משם לכאן' (עמ' 563). אף קצב ההליכה של הבן מוגדר בבקשת האם לבעלה על-פי מושגים שנקבעו בתלמוד, 'ובלבד שתשגיח עליו שלא יפסיע פסיעה אחת גסה ולא ילך בחמה' (עמ' 563).

הסיפור 'בשעה אחת' שרוי לא רק בסימן הרגישות כלפי הזמן ההיסטורי-המסורתי המסוים של חודש אב שבו מתרחשת עלילתו, אלא גם בדרכי ההתבוננות והתחושות של האב ובנו, תוך כדי הליכה דו-כיוונית בעיצומו של יום אחד בין בוטשאטש העיר ובין הכפר האוקראיני פידלש הסמוך אליה. שונות הן תגובותיהם ותחושותיהם של האב ובנו כלפי המרחב שבו הם שרויים בדרכם לכפר. האב הוא המוביל, המדריך והמגלה לבנו את משמעותו של המרחב שבו מתקיימת הליכתם, הטעון מצדו פרשנות והסבר מתמיד לבנו, על מה שענייהם רואות, בעיקר בשעה שהם חולפים על פני אזור הבתים החרבים בשל השרפה שפקדה את תושבי בוטשאטש.

התיאור של הליכה זו משופע בפעלים של תנועה הממחישים את מעשה ההליכה באורח מתמיד. האב הוא המנחה והמזרז את בנו בדרכו. הליכה זו מלווה גם הסברים על הטופוגרפיה של הסביבה שהם חולפים על פניה ועל תושביה לשעבר; בתיאור תולדותיה של העיר ובשבחי גדולי התורה שבה ופועלים למען הציבור משתרבים רמזים ורמזי-רמזים לגבי גילו של מנחם בן החמש-עשרה שהגיע לפרקו. שיח זה בין האב לבנו מסיח לעתים את דעתם של האב ושל בנו ממאמץ ההליכה, וכדברי 'המספר': 'כך היו מספרים והולכים לא הרגישו בטורח הדרך ולא בעוברים ושבים ולא בשום דבר שבעיר ובשדה עד שהגיעו [...] לפידלש' (עמ' 571).

פירוט רב מבחינת הטופוגרפיה של בוטשאטש מייחד 'המספר' לתיאור שובם של האב ובנו מן הכפר אל עירם. להלן יתאר את מעברם על פני הגשר הארוך שעל פני הנהר סטריפא, וכן את חזותו ומבנהו של הגשר עצמו (עמ' 573). אף את המשך התקדמותם במסלולם יתאר לפרטיו, כגון 'הלכו ונכנסו בין בתי חומר שצצים מן האדמה ויוצאים מבין המקשאות' (שם). להלן יבוא פירוט של אותם בתים חרבים וציון התושבים שהיו דרים בהם לפני, לפני אותה שרפה גדולה (עמ' 574). בהמשך מסלולם 'יצאו מעיבורה של העיר ונכנסו לתחומה של העיר [...] וכבר עברו על בית החיים [...] וכבר עמדו רגליהם בין החיים, בין הבתים הישנים שנבנו אחר השריפה הראשונה ולא שלטה בהם האש האחרונה' (עמ' 576); 'וכבר הגיעו לעיר לבין אשפתות של עפר ואפר ושבתי קורות שרופות שנשתיירו מבתים גדולים וטובים' (עמ' 577).

ניכר בו בעגנון בסיפורו זה הרצון העז לספר על עירו, חזותה וקורותיה ועם זאת להשתמש בפרטים שונים על בתיה ועל אנשיה כדי להשהות את התרת העלילה של אותה שעת מבחן, שהיא מוקד הסיפור – גאולת בת ישראל שנזנחה תחת החופה על-ידי החתן המיועד. הליכתם של האב ובנו והתקרבותם הבהולה אל חצר בית הכנסת, מקום החופה, משוחזרות ביתר פירוט, בתחבולת המספר להשהות את גילוי הפשר של אותם קולות העולים ובוקעים משם. עתה מואצת אותה הליכה בשלביה המכריעים של התקרבות אל מקום החופה, אגב ריבוי פעלים המציינים את תנועתם המזורזת אל המקום העשוי למעשה להשפיע על המשכיות משפחתם.

וכך כדי לברר לעצמם את פשר אותם קולות שבקעו מחצר בית הכנסת, 'דלגו על תלי חרבות

שנשתיירו מן הדליקה והקיפו מפולת של חורבה ועברו בין עמודים מפולשים שנשתיירו מבית גדול [...] ונכנסו לתוך חצר אחת שוממה וחרבה של בית תפילה [...] חזרו ונשתלשלו מאשפה לאשפה וממפולת למפולת ומחורבה לחורבה. הגיעו סמוך אצל חצר בית הכנסת הגדול' (עמ' 578). בתחנה זו של המסלול, בדרכם חזרה לביתם של האב ובנו, נעצר ונבלם מעשה ההליכה המזורזת הזאת. מעתה מודגש המעשה העיקרי של הסיפור, הלוא הוא נכונותו של מנחם לשאת לאלתר את הכלה שנזנחה לאנחות. הכיבוש ההדרגתי של המרחב על ידי ההליכה משמש אפוא גורם משהה המוסיף דריכות וציפייה לפתרון העלילתי של הסיפור. להלן גם עשוי להתפענח באורח דרמטי פשר שמו של הסיפור - 'בשעה אחת'.

ג. הזיקה לטקסטים התלמודיים

בסיפור 'בשעה אחת' קיימת זיקה מודעת בין דמויות המרכז ובין הטקסטים התלמודיים המאוזכרים ומובאים בו, ובעיקר למסכתות תענית וקידושין, ברוח הנושא הנידון בו. הטקסטים הללו מהדהדים כאן בהתמדה, חוזרים לסירוגין על עצמם בגוני ניסוח שונים, ומדובבים מתוכם ארחות התנהגות ותחושות של הדמויות הפועלות בסיפור.

הטקסטים הללו המשולבים בסיפור מובאים בשלמותם או בקיטועם ואף בתמציתם הנרמזת. זוהי מערכת אסוציאטיבית מתמדת הנהירה לכל הנוגעים בדבר בחברה הלמדנית הקיימת בבוטשאטש. מן הבקיאות במקורות האלה מתחייבת גם ההתנהגות ברוחם. הם היו למנוף ומניע לתגובות ולמעשים חדשים ברוחם וכנתינתם. טקסטים אלה מופיעים מתוך פרספקטיבה כפולה - זו של השיח בין 'המספר' לבין נמעניו וזו של השיח שבין הדמויות בינן לבין עצמן, והם מסתייעים בהם כמערכת של סימני דרך המנחים אותם בארחות חייהם והמשמשים להם מצפן המכוון את הכרעותיהם. עם זאת לעתים מוטעם כאן בדרך העימות, המתח בין האמירה הקנונית שבכתובים לבין המציאות שבהוה של בוטשאטש שבה מתרחשת עלילת הסיפור. הטקסט הקמאי משמש להן לדמויות שבסיפור אסמכתא ועילה להתנהגות אשר תכליתה להידמות, לפי הבנתן, למעשי קדמונים. אין בפי 'המספר' דברי הסתייגות של ממש מן הצמידות האנכרוניסטית הזאת שבין הכתוב לבין המציאות על מבחניה ואתגריה החדשים.

לימוד התורה אף מעוגן ומוגדר על-ידי המנהג של סדרי הלימוד ותקופותיהם. רצף הדורות במסורת הלימודית מומחש בתיאור האב ובנו השרויים בבית המדרש. עם כניסתו לבית המדרש, האב פותח את הגמרא במסכת תענית, עכשיו בט"ו באב, לאחר שיצאו תשעת הימים, וחוזר למקום שהפסיק כנהוג בתשעת הימים שלפני תשעה באב. ואילו הבן חזר זה עתה על מסכת קידושין כדי לבדוק מחדש את הסוגיות שבה, לשם ביקורת עצמית אם לא שכח סוגיה מן הסוגיות (עמ' 564). העיון של האב ובנו בסוגיות מסוימות הוא מכוון ומשמעותי; הוא הולם את הרהוריו של האב, הרואה בהן סימן ורמז להלך רוחו ומחשבותיו בדבר בנו שכבר הגיע לגיל הנישואין. בהתייחסו לתיאור התלמודי של מנהג הזיווגים בט"ו באב הוא אומר בלבו: 'הפלא ופלא אני עמדתי בבחור שא נא עיניך ומנחם בני עומד במסכת קידושין'. ועוד הוא מהרהר: 'סימן יפה הראוני לבני. מנין, ממה שאמרו בחור שא נא עיניך' (עמ' 564).

במהלך הסיפור 'בשעה אחת' מורגש התפקוד הפונקציונלי של הטקסטים התלמודיים הנהירים היטב לאב ובנו; הם המנחים והמדריכים אותם בהחלטותיהם ובהתנהגותם בהווייתם. המעשה והמימרה, המצביעים על התרחשות שבעבר הקדום, פועלים כגורם בעל ממשות עכשווית. אף המספר המלווה את המתרחש ומפרשו על-פי דרכו, נהירים לו טקסטים אלה כהלכה. רסיסי דברים של חז"ל משמשים רכיבים באורח הרצאתו על המתרחש ובהבנת נסיבותיו. אלה הנזקקים להם מתגדרים בבקיאותם במקורות הללו ומסמנים אותם בדייקנות. מעשים שהיו ודברים שנאמרו בעבר הם דוגמא ומופת להתנהגות ראויה בהווה בהתנסויות חדשות.

נשמע כאן הדהוד חוזר של טקסטים מנחים שהם בגדר צומת עלילתית אגב חזרה מוטיבית. אלה אינם דברי מובאות שתכליתן ללמד על למדנותן של הדמויות עד כדי חשיבה אסוציאטיבית ברוחן בלבד. תפקידן הוא למעלה מזה; שכן הוא מחייבן לידי מעשים של קבלת הכרעות גורליות בחייהן, כגון החלטתו לאלתר של מנחם לשאת נערה אלמונית שלא הכירה כלל כדי לפעול ברוחם של ציוויי חז"ל, ולאמץ לקחים שהפיקו בשעתם מתוך מעשים שאירעו להם בימי חלדם. הטקסטים התלמודיים המופיעים בגוונים ובהטעמות שונות בסיפור הם כוח מניע המדוכב את מעשי הדמויות אם מרצון ואם מתחושה של חובת ציות ויראת כבוד כלפיהם.

שלא כבסיפוריו שבהם מרוקם הטקסט המדרשי באורח סמוי תוך כדי טשטוש מכוון של התחומים בין הטקסט הקמאי לבין הפסידו-טקסט מכוחו של עגנון עצמו, ניתנים כאן הטקסטים התלמודיים מתוך הבלטה וציון מקורותיהם, ורסיסים מהם דבקו גם בסגנונו.

הטקסטים התלמודיים הם המשפיעים בסיפור זה על הדמויות ואף מטביעים את חותמם על עולמן החווייתי ועל אורח תגובתן במבחני חייהן. במערכת המניעים לדחיפות במעשה החסד של מנחם עם הכלה נכלל גם הדגם התלמודי של האב שהשתהה לרוות את צמאונה של בתו וגרם בשל כך למותה. אף מעשה זה נהיר היטב לאב כלבנו, וכל אחד מהם משקיף על מקור זה מזווית שונה. האב מביא לפני בנו את הסיפור עצמו בדבר 'מעשה אדם אחד היה מהלך בשוק ובתו עמו', ואילו הבן מפליג לפירוט מראה המקום של מקורו של הסיפור, ואף מתחיל 'לומר בקירוב את לשון הירושלמי' אגב התגדרות בבקיאותו ובלמדנותו המופלגת, ללא תגובה רגשית כלפי המשמעות של המאורע.⁸ ואילו האב המשדלו למעשה החסד המידי מדגיש את המשמעות של אותה השהיה: 'אילו לא המתין לא היתה מתה' (עמ' 580).

במערכת השידולים שלו מסתייע האב בדוגמאות מן התלמוד וגם מצרף את המימרה בסנהדרין (לז, ע"ב): 'כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא'. הוא מזרז עתה את בנו: 'מנחם בני כלום יש מצוה גדולה מלקיים נפש מישראל. וכאן אתה מקיים שלש נפשות אותה ואת אמה ואת אביה' (שם).⁹

המימרה: 'יש קונה עולמו בשעה אחת' (עבודה זרה, י, ע"ב), היא מסד למעשה הבן וגורם מדרבן ומזרז אותו, והוא מוכן לגמול חסד עם הכלה, בת העניים, שזנחה בלכתה לחופתה על-ידי חתנה; מימרה זו נהירה היטב לאב ולבנו גם יחד ומשמשת להם דגם להתנהגותם בהווה. בגרסתו הסיפורית של עגנון, שאף הסמיך את סיפורו למימרה זו על-פי כותרתו, עניין לנו למעשה במצב רפרודוקטיבי של הסתייעות במימרה קדמונית זו על מנת להיענות לתביעה של גמילות חסד לנערה המבוישת בפרהסיה. נעדרת עתה המידיות הטבעית של התגובה הראשונית המייחדת את

הדגם הקדמון להתנהגות בשעת מבחן, שכן גיבורו של עגנון נוהג כפי שנוהג וזוכה בשל כך להערכת הבריות רק לאחר מעשה שידול ועידוד של אביו, שהבן מכבדו, וכביטוי לצייתנות שהוא מגלה כלפיו בדרך-כלל.

ד. תבניות סמויות של מעשה העקדה

כשם שקיימת זיקה גלויה ומוצהרת של הדמויות של 'המספר' כאחד לטקסטים התלמודיים של המסכתות תענית, יומא וקידושין מבחינת תמטית או מוטיבית, כך גם ניתן להבחין באזוריו השונים של הסיפור בקיומם של קשרים אינטרטקסטואליים מוסוויים, המתגלים הן במטבעות הלשון לצירופיהם הנוסחאיים והן בתבנית התחבירית.

מעבר לגילויי הנכונות של הדמויות בסיפור לפעול מחדש ברוח המקורות התלמודיים, חבויים בתוך הסיפור רישומים של מעשה העקדה על גרסותיו המדרשיות; ואולם לכל אחד מן הרכיבים המדרשיים האלה הוענק עתה ממד חדש, ומצויים דגשים שונים לאותו מעשה ההקרבה של הבן, שנעשה מתוך נכונות הססנית לחלץ את בת-ישראל ממצוקתה, מעשה המסתיים בכי טוב מבחינת פרותיו של זיווג מבורך בצאצאים שהם בני תורה.

לפנינו עתה סימני פרפרזה של הגרסאות המדרשיות בדבר בגרותו של יצחק לעומת זו של מנחם, בשיחה המתנהלת בין הוריהם. לעומת הגרסאות המדרשיות בדבר טיעונו של אברהם לפני שרה כי הגיעה השעה לדאוג להשתלמותו בתורה של יצחק שהוא כבר בן שלושים ושבע 'ולא הלך לבית המדרש ולא לבית התלמוד' (מדרש הגדול, בראשית כג, ג), והטיעון האנלוגי של האב כלפי בנו בדבר מודעותו האמונתית המוקדמת שלו בגרסה השנייה: 'כשהייתי בן שלש שנים כבר הכרתי את בוראי, והנער הזה גדול ולא נחנך' (מדרש תנחומא, וירא, כב). לעומת זה בסיפורו של עגנון מושמעת האנלוגיה הניגודית בין האב לבנו בתחום הבגרות המינית, הנישואין והולדת בן מפי שרה אשתו: 'זכורה אני אתה כשהגעת לשנותיו של בנו כבר השיאך אביך אשה וכבר נולד לך מנחם' (עמ' 562). אף היעד הרוחני של ההליכה ל'בית המדרש' ול'בית תלמוד' – ובגרסה המדרשית האחרת: 'יש מקום אחר רחוק ממנו מעט ששם מחנכין את הנערים' – מוחלף עתה ביעד גשמי-מסחרי של חולין, ההליכה להביא את העיקרים – שורשי הצמחים – לאכר הרצקי בכפר הסמוך לבוטשאטש, כדי לכבס בהם לאחר הרתחתם את העורות, שבמכירתם עוסק אברהם דוד, אביו של מנחם.

היוזמה לצאת עם הבן לדרך אל הכפר מתחלפת עתה והיא באה מצד שרה, האם הדואגת לבריאות הגוף של בנה יחידה, בפנותה אל בעלה: 'מיום ראשון של שבועות לא טעם הילד טעם אויר צח [...] יושב לו ילד בבית המדרש ואינו יוצא לחוץ, חוץ מהליכת בית המדרש, אפשר שכדאי שיטייל קמעה' (עמ' 563).

דאגתה של שרה ליצחק בנה לאור הגרסה המדרשית, חוזרת עתה על עצמה בהקשר הגשמי-הארצי של האם בסיפורנו, הנזקקת עם זאת, לפי הוראת המספר, לניב התלמודי: 'ובלבד שתשגיח עליו שלא יפסיע פסיעה גסה ולא ילך בחמה' (עמ' 562).

מעשה הבשורה הקודרת המטעה על עקדת הבן בגרסה המדרשית, מתחלף עתה בהוראה

ארצית אופטימית של סיפור המסתים בכי טוב. בגרסה המדרשית החרדה של יצחק מפני התגובה הטרגית-הנואשת של האם משתמעת מבקשתו ש'לא תודיע את אמי כשהיא עומדת על הבור, או כשהיא עומדת על הגג שמא תפיל את עצמה ותמות' (מדרש הגדול, בראשית כב, ג); ומתוארת גם תגובתה הרגשית המעוצמת לסיפור הכוזב של השטן נוכח מעשה אברהם אשר נטל מאכלת לשחטו – 'לא הספיק לגמר את הדבר עד שיצאה נשמתה' (שם).

לעומת זה בגרסה העגנונית, שיש בה הד עמום מן השיח המדרשי בין האב לבנו, מציע המועמד לאותו מעשה הקרבה: 'אולי צריכים להודיע לאמא', ואף האב מאשר מיד: 'ודאי צריכים להודיע לאמא' (עמ' 580).

פרשת הבשורה לאם על שלביה המדורגים מפי הדמויות בגרסת הסיפור של עגנון, מקבלת עתה הוראה מעודדת בגרסת עגנון המספר: 'סבורים אתם שעלובה היתה שרה שהכל שמחים והיא אינה יודעת שמחה זו מה עושה. לא כי אלא אדרבא, שרה שמחה כנגד כולם' (עמ' 584). אף המקצב של מסירת המידע על המתרחש שונה הוא. הדחיסות של החוליות בדרך הסיפור המקראי, והנטייה לפסיחה אליפטית משלב אל שלב עד המקצב המדרשי – מוחלפת עתה ברבי-שיח בין האם לבין המבשרים לה על המתרחש, והמספר מוסיף על כך הסברים עקיפים משלו. הקבלת המעמד של עקדת יצחק למעמד הנישואין הבלתי צפוי לחלוטין של מנחם בן החמש-עשרה, מעמד המתקיים בסיפורו של עגנון בשידולו של האב באוזני הבן המהסס מלכתחילה, מוצא לו גם תימוכין בהגדרה המטפורית למעשה העקדה של בעל 'מדרש הגדול': 'אברהם דומה כמי שעשה חתנות בנו, ויצחק דומה כמי שעשה חפה לעצמו' (מדרש הגדול, בראשית כב, ג). תבנית קדומה זו של מעמד העקדה נורא ההוד והתוגה העצורה מתחלפת עתה בתבנית חדשה, שהיא תשלובת בין הדי המדרשים על פרשת העקדה ובין המסורות התלמודיות המתנסחות בצורה אקסמפלרית של מעשה שהיה, בניסוחים אפוריסטיים מנותקים מסיפור המעשה, המעלים על נס את זכותו המוסרית ואת הישגו המוסרי של אדם הקונה עולמו בשעה אחת.

נוכח העימות בין המקורות הקמאיים הללו של מעשה העקדה ובין מעמד האב ובנו בסיפורו של עגנון, מצטיירת ההתגמדות של הגיבור העגנוני, הנער מנחם, הקונה עולמו בעיני הוריו המסורים ובעיני הבריות תושבי בוטשאטש. שכן למעשה אותה נכונות לקיים מצווה ולגמול חסד עם בתי-ישראל, אינה בגדר ביטוי של נכונות מידית היוצאת מן הלב, אלא הכרעה מתוך הסכמה מהוססת נוכח שידוליו של האב המסתייע באסמכתא התלמודית, שנהירה היטב גם לבנו השוקד על לימוד הגמרא ושמרבה בשבחו של אדם הקונה עולמו בשעה אחת. אף הדחיפות של ההחלטה המידית מנומקת מפי האב בסיפור על אדם שהחמיץ את שעת הכושר להציל נפש נערה במצוקה. בסופו של דבר, מעבר לאותה אווירה של אידאליזציה של מעשה הנער מנחם בן החמש-עשרה, הגומל חסד עם נערה ענייה ונושא אותה לאשה בלי להכירה ובלי לגלות רגשות כלפיה – המעשה מצטייר לא רק כמעשה הקרבה מודע, אלא כגילוי נוסף של ציות ממושמע לאביו. אביו הופך להיות למעשה הדמות היוזמת של המעשה הנדיב; הוא שמשכנע את בנו, והוא שמוכן לוותר על תנאי נדוניה של אותה בת עניים, בת למשפחה בעלת מורשת של גמילות חסדים עם הבריות. הסיפור 'בשעה אחת' המתרחש במאה הי"ט, מעוגן במערכת ספרותנו הקדמונית של מעמד העקדה ושל ההווי והמנהג הכרוכים באבל על חורבן הבית, המוצאים את ביטויים בעיירה היהודית

בט' באב, ובמציאות של שמחה וניחומים בימי ט"ו באב; ואם כי עלילתו מגיעה להתרתה באווירה של שמחת נישואין ושל מעשה מצווה, הרי הגרסה האופטימית הכמולגנדרית שבו הוא מסתיים לכאורה, כדברי המספר 'שכל בניו ובני בניו של מנחם בנו של אברהם דוד כולם בני תורה עושים דבריה של תורה, ומהם נודעים בשערים המצויינים בהלכה' – גרסה זו מתערערת מיד עם הסיפא של משפט זה המרמז על השואה בתקופתנו, שפקדה גם את קהילת בוטשאטש: 'עד שבא האויב וכילה את כולם' (עמ' 588).

נקודת התצפית של המספר על הזמנים השונים הקיימים בסיפורו יש בה טווח ראייה נרחב יותר מזה של דמויותיו, המפליגות אל העבר של בני עירם וגורלם. שכן הוא גם צופה ומביט במתרחש בצאצאיהן בערוב יומן שעה שהוא בא לסכם בניסוח אפילוגי בתכלית התמצית את דבר גורלם של הדורות הבאים שהעמיד מנחם עם בת זוגו, עם הכחדתם האכזרית בתקופת השואה. נקודת תצפית זו, שמתוכה מתבונן המספר בניתוק האלים של שלשלת הדורות ששקדו על קיום המסורת של רציפות רוחנית הדבקה במורשת התלמודית וטיפוחה מדור לדור, היא נקודת תפנית שכנגד, המערערת מן היסוד את תחושת ההוויה האידיאלית, השלווה והמוצקה שנתרקמה לכאורה לעינינו בסיפור זה.

- ומקורות - מהדורה מוערת ומאירת של הכנסת כלה לש"י עגנון, ירושלים-תל-אביב, תשנ"ה. על הספר ראה לעיל, עמ' 358.
- 10 מ' ריבולוב, סופרים ואישים, ניו-יורק תרצ"ו, עמ' סג.
- 11 והשווה בין השאר לעניין זה: י"ח טביוב, פסוקי המקרא שבתלמוד, כתבי י"ח טביוב, ברלין תרפ"ג, עמ' 111-128, וכן: 'על המשלים והפתגמים', שם, עמ' 195-205.
- 12 הגדיל לעשות בזה החוקר ההולנדי הרמן מאיר בספרו: *Das Zitat in der Erzählkunst*, Stuttgart 1961 ועיין גם: M. Metschies, *Zitat und Zitierkunst in Montaignes Essais*, Genève 1966.
- 13 והשווה על חיזיון זה, י"ח טביוב (לעיל, הערה 11), עמ' 112. וכן א' דרויאנוב, 'ההלצה היהודית העממית', רשומות ב, עמ' 304-306.
- 14 עיין למשל בפרשת גלגולי המוטיב המדרשי 'כי יעמוד לימין אביון' ב'הכנסת כלה'. ד' סדן, על ש"י עגנון, עמ' 180-182.
- 15 השווה למשל תרגום הסיפור במדרש רבה, בחוקותי, פרק לו. להלן יצוינו מראי המקום בגוף דברינו בסוגריים, על-פי מהדורת 'הכנסת כלה', תשי"ג.
- 16 על בעיית הריתמוס התלמודי בסגנוני עגנון, עיין ד' סדן, על ש"י עגנון, עמ' 157-159.
- 17 כגון 'מה לי חד לאו, מה לי תרין לאוין?' (נזיר מח, ע"ב), או 'מה לי חומרא זוטא, ומה לי חומרא רבה' (יבמות ז, ע"א).
- 18 י"א זיידמן, 'משהו לפתגמי עגנון', לשוננו לעם, ד, ירושלים (תשי"ח), עמ' 108.
- 19 עיין לעיל, עמ' 33-36.
- 20 זיהויה הרעיוני של דמות זו, שנתפסה לשבתאות, נעשה בידי י' תשבי. עיין: 'נתיבי אמונה ומינות', תל-אביב 1964, עמ' 204-226. על סידור זה (סלאוויטא תקס"ד; לבוב תרי"ט), עיין שם, עמ' 331.
- 21 מן המהדורות השונות של 'תפילת הדרך' נסתייענו ב'ס' דרכי נועם' מאת צבי הירש בר' חיים מפירדא, וילהלמרשדורף תפ"ד, ח, ע"א.
- 22 והשווה, למשל, העדויות המובאות על-ידי בעל הביאור לספר זה, מרפא לנפש, אלקסניץ תקל"ד. על העיון ב'חובות הלבבות' הומלץ ב'ספר של"ה', 'שער התשובה' תכא, ע"א ספר נועם אלימלך (הנהגות אדם).
- 23 אצל עגנון צוין במקור 'סידור השל"ה'; אנו מצאנוהו ב'ספר של"ה', 'הלכות תשובה', פרק 'איכות התשובה', רלח, ע"א. משל זה הובא עוד קודם לכן ב'ספר מנורת המאור' של ישראל אלנקאווה. ועיין מהדורת ענעלאו, ג, 'פרק התשובה', ניו-יורק תרצ"א, עמ' 97-98. על דרך שימושו של רבי יודיל ושל צאצאיו בסידור השל"ה, השווה: 'ספר תכלית המעשים', האש והעצים, עמ' רלג.
- 24 אותה סכמה 'אמרה הנפש (הנשמה) - אמר השכל' דומה כבר הועתקה מ'חובות הלבבות' על-ידי רמח"ל בשעתו לספרו 'דעת תבונות'.
- 25 ועיין מ' טוכנר, 'החכם הירושלמי', לעגנון שי, ירושלים תשי"ט, עמ' 147-161. לאה גולדברג, 'הסופר וגיבורו' שם, בעיקר עמ' 49-52.
- 26 ענייני ספרים, עלי עין, עמ' 375.
- 27 וכך לשונו בהקדמתו לספר 'דבר המלך', ליבורנו תקס"ה, חא, ד, ע"א: 'כאשר ראיתי כי בביתי איני מופנה מכל צד אמרתי אין התורה מתקיימת אלא במי שנעשה כעורב על בניו אכזרי', בעקבות הניסוח התלמודי, עירובין כב, ע"א.

תבניות אינטרטקסטואליות בסיפור 'בשעה אחת' ודרכי תפקודן

- 1 ראה: ש"ד גויטיין, 'בשעה אחת - שיעור בקריאת עגנון', 'לעגנון שי - דברים על הסופר וספריו', ירושלים תשי"ט, עמ' 27-45.
- 2 ש"י עגנון, 'בשעה אחת', 'הארץ', 16 בספטמבר, 1955; 25 בספטמבר, 1955; ולאחר מכן, 'גזית', כרך כד (1966), חוברות ה-יב, עמ' 7-18.
- 3 ש"י עגנון, עיר ומלואה, עמ' 558-589. המובאות להלן סומנו בגוף המאמר על-פי ספר זה.

- 4 ראה מכתבו של עגנון אל ש"ד גויטיין, במאמרו הנ"ל, עמ' 31.
- 5 על תפקוד האנלוגיה באמנות הסיפור של עגנון, ראה: ג' שקד, 'בעיות מבניות ביצירתו של עגנון', 'לעגנון שי', עמ' 304-330.
- 6 השווה: ברכות ו, עב; תענית י, ב.
- 7 על האינטרטקסטואליות בכתבי עגנון ראה: ג' שקד, 'פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון', תל-אביב 1989, עמ' 11-27.
- 8 השווה המקור בארמית: ירושלמי יומא פרק ו, מג ע"ב: ראה גם פירושו של יששכר תמר לסיפור זה: עלי תמר ירושלמי, סדר מועד, אלון שבות תשנ"ב, עמ' שעז-שעת.
- 9 ראה: עבודה זרה יז, ע"א; וכן: א' ילינק, 'מדרש אלה אזכרה', בית המדרש, ירושלים תרצ"ח, עמ' 68.

במאבק לחיים

- 1 עיין: ש"י עגנון, אלו ואלו, עמ' תעג.
- 2 דיון יחיד שהוקדש לסיפור זה מפאת מקורותיו פורסם בידי אפרים צורף. עיין בספרו: בשולי סיפורת ושירה, גבעתיים תשל"ה, עמ' 103-127.
- 3 תודתי לרפאל ויזר, שהעיר את תשומת לבי לקיומם של גרסאות הסיפור בכתבי היד בגניזת יד עגנון, ואף סייע בידי בשימוש בהם. המובאות מן הטקסט של הסיפור, בגוף המאמר, הן על-פי ש"י עגנון, 'האש והעצים', עמ' רמב-רעא.
- 4 'הנדח', אלו ואלו, עמ' כג.

'בלבב ימים' לש"י עגנון

- 1 הסיפור נתפרסם ב'ספר ביאליק' (תל-אביב תרצ"ד), מדור 'דברי שירה', עמ' 3-42, ואחר-כך נכלל ב'כל סיפוריו של ש.י. עגנון' (תל-אביב תרצ"ה); כן יצאו לאור מהדורות של הסיפור בנפרד בשנים 1935, 1946 ו-1951, ומהדורה מפורשת בצירוף הערות, ביאורים ומראי מקום מאת שמואל גדון (תל-אביב תשכ"ו). לא נתפרש כאן כל הטעון פירוש, ולספרות המסעות אין בה אף רמז. להלן אשתמש במהדורת 'כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון' (תל-אביב תש"ך). הסיפור 'בלבב ימים' נכלל בכרך השני, 'אלו ואלו'. קיימים כמה שינויי גרסה בין המהדורות הללו, והם שמורים עתה בהגהות, בעצם כתב ידו של עגנון, במחלקת כתבי היד של בית הספרים הלאומי בירושלים. ראה גם דוגמאות להלן, עמ' 154, 186.
- 2 'ספר ביאליק', דואר היום, 22 ביוני, 1934, גיליון רכט; והשווה: י"ל ברוך, 'רבי שמואל יוסף עגנון, בעל האגדה ויצירותיו', הארץ, 24 באוגוסט, 1936.
- 3 'הנלבבים בלבב ימים', ההד, כרך 10 (תרצ"ה), חוברת ד. נתפרסם גם בספרו 'משפחות סופרים', ירושלים תש"ך, עמ' 282-285.
- 4 'בלבב ימים', הפועל הצעיר, כרך כז (1934), גיליון 28.
- 5 'העולם', כרך כד (1936), חוברות יג-יד, עמ' 217-218.
- 6 'האפיקן הגדול של דורנו', בדרך (תרצ"ה), גיליון 34; נתפרסם גם בצורה מקוצרת ב'הד', כרך 10 (תרצ"ה), עמ' כז-כח.
- 7 'איגרת ליובל', הארץ, ט"ו באייר, תרצ"ח; נתפרסם גם ב'כתבי אשר ברש', ג, רמת-גן 1957, עמ' 31-32; וכן נדפס בשם 'איגרת לש"י עגנון', ספר בוטשאטש (ערך ישראל כהן), תל-אביב, תשט"ז.
- 8 חתום בשם של"ה, 'בלבב ימים', גליונות, א (תרצ"ד), עמ' 273-274. הרשימה נכללה גם במאמרו של הלקין על עגנון, ב'עראי וקבע', ניו-יורק תש"ב, עמ' 143-146.
- 9 על בעיית זיהויו של זמן העלילה עיין במפורט להלן, עמ' 158-159.
- 10 ראה למשל: ג' שקד, 'המספר כסופר - לשאלת דמות המספר ב"אורח נטה ללון" מאת ש.י. עגנון', הספרות, כרך א (1968), חוברת 1, עמ' 17-35. וכן, הנ"ל; אמנות הסיפור של עגנון, מרחביה ותל-אביב 1973, עמ' 228-278.

שמואל ורסס

ש"י עגנון כפשוטו

קריאה בכתביו

מוסד ביאליק • ירושלים